

UOT 32:93/94; UOT 94

SEVİNC RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

ORCID ID: 0000-0002-8211-1577

sevinjruintan@bsu.edu.az

ƏSGƏR MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universitetinin “Ölkəşünaslıq (Türkiyə üzrə)” ixtisası II kurs magistrantı

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-0121-9694>

asgermemmedli2020@gmail.com

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ KONTEKSTİNDƏ TÜRKİYƏ-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ TƏKAMÜLÜ: ANALİTİK BAXIŞ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/91-100>

Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsində qələbəsi, sözün həqiqi mənasında müasir dövr beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm əhəmiyyətli hadisələrdən biri olmuşdur. Belə ki, məsələnin mahiyyəti yalnız itirilmiş torpaqların geri qaytarılması ilə çərçivələnməməlidir. Bu qələbə həmçinin bərabərində yalnız bir bölgə üçün deyil, bütünlükdə dünya miqyasında qüvvələr balansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə biləcək reallıqlar gətirmişdir. Elmi araşdırmalarda bu məsələlərə fərqli rakurslardan aydınlıq gətirilməsinə cəhd göstərilməkdədir. Bu baxımdan istisna təşkil etməyən hazırkı məqalədə bu yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin inkişaf dinamikası və gələcək perspektivləri təhlil edilmişdir. Məqalədə elmi-siyasi ədəbiyyat və rəsmi sənədlər əsasında tərəflər arasındakı münasibətlərin XI əsrdən etibarən formalaşan ilk təmaslarından günümüzə qədər olan tarixi təkamülü müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırmanın yekununda belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, XX əsrin 80-ci illərinin sonundan etibarən Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, torpaqlarını işğal altında saxlaması məsələsinə münasibətdə Türkiyənin mövqeyi iki dövlət arasındakı münasibətlərdə mövcud olan gərginliklərdən sadəcə biri olmuşdur. Bu gərginliyin aradan qaldırılması, və ya heç olmasa azaldılmasına əngəl olan səbəblər əslində heç ermənilərin yaddaşına məqsədli şəkildə yeridilmiş qondarma “tarixi travma” ilə də bağlı olmamışdır. Problemin mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün ona daha geniş rakursdan yanaşılmalıdır. Belə yanaşıldıqda aydın olur ki, iki dövlət arasındakı münasibətlər regional və global maraqların toqquşması kontekstində daha düzgün dəyərləndirilə bilər. Araşdırmalar həmçinin onu da göstərir ki, münasibətlərdəki problemlərə rəğmən, tərəflər arasında əməli nəticə əldə edilməsi üçün də kifayət qədər güclü və müsbət tarixi yaddaş zəmini də mövcuddur. Və məhz bu zəmin II Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni şəraitdə normallaşma prosesi üçün real perspektivlər vəd edir.

Açar sözlər: Türkiyə-Ermənistan münasibətləri, “Sadiq təbəə” (tebaa-i sadıka), 1915-ci il hadisələri, II Qarabağ müharibəsi, Xüsusi nümayəndələr vasitəsilə normallaşma prosesi.

Giriş. Günümüzdə Türkiyə-Ermənistan münasibətləri ümumilikdə həm regional təhlükəsizlik, həm də global geosiyasət baxımından olduqca kritik və çoxşaxəli məsələlərdən biridir. XX əsrin sonlarında Ermənistanın beynəlxalq hüququn tam hüquqlu subyektinə çevrilməsindən sonrakı dövrdə iki dövlət arasındakı münasibətləri “dondurulmuş münaqişə” ilə “normallaşma cəhdləri” arasında mübarizə dövrü münasibətləri kimi xarakterizə etmək mümkündür. Problemə yaşadığımız dövrün gerçəkləri çərçivəsində baxarsaq, “yaşadığımız qloballaşmaqda olan dünyada konkret götürülmüş iki dövlət arasındakı münasibətlər hansı səbəbdən əhəmiyyətli ola bilər?” deyə düşünülməsi də mümkündür. Bununla bağlı qeyd etməyi lazım bilir ki, qloballaşan dünyada sərhədlər sanki şəffaflaşır və hər şey vahid mərkəzdən idarə olunurmuş kimi görünə bilər. Lakin realıqda, istənilən iki dövlət arasındakı münasibətlər hələ də global sistemin “kərpicləri” rolunu oynayır. Türkiyə-Ermənistan arasındakı münasibətləri “kiçik” münasibətlərin “böyük” təsiri kontekstində dəyərləndirsək, bu münasibətlər enerji

dəhlizlərinə, logistik marşrutlara (məsələn, Orta dəhliz) və beynəlxalq ticarət yollarına birbaşa təsir edir və bu nöqtədəki qeyri-müəyyənlik qlobal iqtisadi zənciri qıra bilməsi baxımından çox da diqqətəlayiq məsələdir. Türkiyə-Ermənistan münasibətləri həm də NATO-nun şərq cinahının Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) ilə kəsişməsidir. Bu nöqtədəki istənilən qığılcım qlobal hərbi balansın pozulmasına səbəb ola bilər. Ümumilikdə Türkiyə-Ermənistan münasibətlərində XIX əsrin sonlarından başlayaraq, davamlı olaraq böyük güclər “lokomotiv” rolunda çıxış ediblər. Təəssüf ki, hətta günümüzdə belə vəziyyət çox da dəyişməyib. Bu gün Fransanın Ermənistana silah satışı və ya ABŞ-ın “erməni kartı”ndan Türkiyəyə qarşı istifadə etməsi, vaxtilə Çar Rusiyasının və ya Britaniyanın apardığı siyasətin müasir, modernləşmiş formasıdır. Metodlar dəyişsə də, subyektlər və hədəflər (məsələn, regiona nəzarət) sabit qalır. Hesab edirik ki, əgər Türkiyə-Ermənistan münasibətləri sadəcə “iki xalqın tarixi davası” olsaydı, bu məsələ çoxdan həllini tapmış olardı. Məsələnin beynəlmilləşməsi onun qlobal xarakterli olmasının sübutudur.

Bütün bu deyilənlərdən çıxış edərək, hazırkı məqalədə bu məsələlərə aydınlıq gətirilməsinə cəhd ediləcəkdir. Qeyd edək ki, II Qarabağ müharibəsi hazırkı məqalədə Türkiyə-Ermənistan münasibətləri üçün xronoloji çərçivə olaraq müəyyənləşdirilmişdir. İki dövlət arasındakı münasibətlər II Qarabağ müharibəsinə qədərki və sonrakı çərçivədə tarixi təkamül baxımından nəzərdən keçiriləcəkdir.

II Qarabağ müharibəsinə qədər Türkiyə - Ermənistan münasibətlərinə baxış. İlk təmasları XI əsrə aid olan Türk(iyə) - Erməni(stan) münasibətlərini Osmanlı imperiyası dövrü və Cümhuriyyət dövrü münasibətləri olmaqla iki mərhələdə izləmək mümkündür. Bu iki mərhələnin arasında bir də, 1918-1923-cü illəri əhatə edən “imperiyadan cümhuriyyətə keçid dövrü” hesab edəcəyimiz mərhələdən xüsusi bəhs edəcəyik. Osmanlı dövrü münasibətlərini də XIX əsrin sonlarından əvvəl və sonra olmaqla aşağıdakı altmərhələlərə ayıra bilərik.

“Tebaa-i sadıka” və ya “millət-i sadiqə” altmərhələsi. Ermənilərin Osmanlı idarəçiliyində və mədəniyyətində ən aktiv və stabil yaşadığı dövr olmuşdur. Bu mərhələdə ermənilər imperiyanın bütün digər xalqları kimi, onlar üçün nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlardan istifadə edirdilər. Belə ki, Osmanlı təməl prinsiplərinə görə, qurucuları baxımından türk və müsəlman, sərhədləri daxilində yaşayan əhali baxımından isə kosmopolit bir dövlət olmuşdur. 1800-cü illərə qədər Sultanlar tərəfindən təsdiqlənən və zamanına görə əlavələr edilən bu hüquq və imtiyazlar 1839-cu il Tənzimat və 1856-cı il İslahat Fərmanları ilə bir daha təsdiqlənmiş, bir qədər də genişləndirilmişdi. Bu fərmanların qəbulu nəticəsində digər təbəələr kimi ermənilər də “millət” olaraq dini qrup kimi tanınır, Osmanlı vətəndaşlarının istifadə etdiyi hüquqlardan faydalanırdılar. Lakin bu tənzimləmə ilə qazanılan hüquq və imtiyazlar, xüsusilə II Əbdülhəmidin (1876-1909) hakimiyyəti dövründə və sonrakı illərdə ortaya çıxacaq erməni məsələsi və erməni üsyanları üçün də “əlverişli” şərait yaratmış oldu, Avropa dövlətlərinin Osmanlının daxili işlərinə müdaxiləsi üçün zəmin hazırladı [13, s.81]. Burada xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Osmanlı idarəçiliyi altında ermənilər 4 fərqli kilsəyə mənsub olmuşlar: hər kəsə məlum olan Qriqor-yan kilsəsi (1381-ci ildən), Ortodoks kilsəsi (pravoslav ermənilər Fənər Rum Patriklyinə tabe idilər), Katolik kilsəsi (1831-ci ildən) və Protestant kilsəsi (1859-cu ildən) [20, s.145; 22, s.23]. Hesab edirik ki, türkiyəli və erməni araşdırmaçılara istinadən qeyd etdiyimiz bu fakt bir tərəfdən imperiyadakı dözümlülük və hüquq sisteminin göstəricisi kimi dəyərləndirilə bilərsə, digər tərəfdən, Fransanın katolik erməniləri, İngiltərə və ABŞ missionerlərinin isə protestant erməniləri “himayə etmək” bəhanəsi ilə Osmanlının daxili işlərinə müdaxilə etməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Və məhz bu daxili və xarici amillərin “üst-üstə düşməsi” bir qədər sonrakı dövrdə aktivləşəcək “erməni məsələsi” üçün ilkin geosiyasi zəmini hazırlamış oldu.

“Diplomatik böhran” dövrü altmərhələsi. “Erməni məsələsi”nin beynəlxalq müstəviyə çıxmasından I Dünya müharibəsinin sonlarına qədərki dövrü əhatə edən, münasibətlərin ən travmalı dövrü olan bu altmərhələdə, xüsusən də, 1878-ci il San-Stefano və Berlin müqavilələrindən sonra “erməni məsələsi” beynəlxalq diplomatiyanın alətinə çevrilmişdir. Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsi böyük güclərə Osmanlı ermənilərinin yaşadığı vilayətlərdə “isləhatlar həyata keçirilməsini nəzərdə saxlamaq” hüququ vermişdi ki, bu da münasibətlərdə açıq düşmənçilik və silahlı üsyanlar mərhələsinə keçməyə şərait yaratmışdı. Bu gərginliyin kulminasiya nöqtəsini təşkil edən hadisələr, təsiri günümüzdə qədər uzanan siyasi-psixoloji travmalar isə I Dünya müharibəsi illərində baş verdi. Azərbaycan tarixşünaslığında belə hesab edilir ki, Osmanlı dövlətinə qarşı irəli sürülən “kütləvi qırğın və sistemli soy-

qırım” iddialarının ilkin ideoloji müəllifləri ermənilər olmayıblar. İlk dəfə, müharibə illərində Osmanlı parçalamaq istəyən xristian dövlətlərin missionerləri belə 1 iddia ilə çıxış ediblər. Bunlar: 1913-1916-cı illərdə ABŞ-ın Osmanlıdakı səfiri yəhudi Henri Morgentau, Alman-Erməni Cəmiyyətinin sədri Alman İohann Lepsius, İngilis-Erməni Cəmiyyətinin sədri ingilis tarixçi, hüquqşünas və siyasətçi Ceyms Brays, fransız tarixçi və arxeoloq Jak de Morqan, rus yazıçı Valeri Bryusov və b. olmuşlar [2, s.132-133]. Bu faktın özü belə, əslində həmin ideyaların formalaşdırılmasında məqsədin “tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq”, yaxud “ədaləti bərpa etmək” deyil, daha çox siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadəsi olduğunu göstərir.

İmperiyadan Cümhuriyyətə keçid mərhələsi münasibətləri. Münasibətlərdə I Dünya müharibəsinin sonu, yəni 1918-ci il Mudros Atəşkəsindən 1923-cü ilə qədər davam edən mərhələnin özünü də iki altmərhələdə izləmək mümkündür: 1918-1920-ci illər - Osmanlı ilə münasibətlərə son qoyan final; 1920-1923-cü illər - Osmanlı ilə münasibətlərdən Cümhuriyyətlə münasibətlərə keçid, ya da Cümhuriyyət dövrü münasibətlərinin başlanğıc mərhələsi. 1920-ci ildə TBMM-nin yaradılmasından sonrakı dövrdəki hadisələrin əsasən Ankara hökuməti ilə tənzimlənməsi baxımından bu mərhələnin Cümhuriyyət quruculuğunun başlanğıc mərhələsi kimi təqdim edilməsinin yanlış olmayacağını hesab edirik. Belə ki, bu mərhələdə TBMM ilə Ermənistan arasında Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin gələcək vəziyyətini müəyyənləşdirən Gümrü (1920), Moskva (1921) və Qars (1921) müqavilələrinin imzalanması belə yanaşma üçün müəyyən qədər əsas verir. Müasir Türkiyə-Ermənistan coğrafi və siyasi sərhədlərini müəyyənləşdirən bu müqavilələrin sonrakı dövrlərdə Ermənistanda müəyyən qüvvələr tərəfindən şübhə altına alınması isə günümüzdəki böhranın səbəblərindən biridir.

Cümhuriyyətin elanından sonrakı münasibətləri də 3 altmərhələdə izləmək mümkündür. Bunlar:

1922-1991-ci illər - Ermənistanın SSRİ-nin ittifaq respublikalarından biri olduğu döndərdəki münasibətlər və ya “Sovet dövrü” münasibətlər altmərhələsi. Bu altmərhələdə münasibətlər birbaşa deyil, Moskva üzərindən formalaşırdı, “sakit”, amma məsafəli, dərin qatlarında etimadsızlıq mövcud olan münasibətlər idi. Bu gərginlik xüsusən də 1970-ci illərdə ASALA və digər erməni terror təşkilatlarının fəallaşması, dünyanın müxtəlif ölkələrində türk diplomatlara qarşı sistemli şəkildə sui-qəsdlərin və terror aktlarının həyata keçirilməsi ilə münasibətlərdəki gizli gərginliyi kulminasiya nöqtəsinə çatdırdı və sonrakı dövr üçün mənfi psixoloji miras qoymuş oldu.

1991-2020-ci illər - SSRİ-nin dağılması, Ermənistanın beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektinə çevrilməsi ilə başlayan və II Qarabağ müharibəsinə qədər davam edən münasibətlər, və ya post-sovet dövrü münasibətləri altmərhələsi. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Ermənistanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biri Türkiyə oldu (16 dekabr 1991) [6, s.38; 19]. Hətta, Türkiyəyə aid rəsmi mənbələrdə təsdiqini tapmasaq da, Türkiyənin Yerevanda konsulluğunun açılması, 1992-ci ilin əvvəllərində səfirin təyin olunması haqqında fikirlər də mövcuddur (Türkiyənin SSRİ-də/Rusiyada 1988-1993-cü illərdə səlahiyyətli və rəsmi səfiri olmuş Volkan Vural, 1991-1993-cü illərdə qərargahı Moskvada olmaqla, eyni zamanda Türkiyənin həm də Ermənistanda səfiri təyin edilmişdi) [Ətraflı bax: 6, s.38]. Bundan sonra iki dövlət arasındakı münasibətlərin davam etdirilməməsi və diplomatik münasibətlərin qurulmamasının müxtəlif səbəbləri göstərilir ki, bunlardan biri də odur ki, SSRİ-nin dağılması prosesində Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları, torpaqlarının işğalı Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı münasibətlərə birbaşa təsir göstərirdi. 1993-cü ilin aprel ayında Türkiyə-Ermənistan quru sərhəddi də məhz Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalına cavab olaraq bağlandı [3, s.50-51]. Belə ki, Azərbaycan ərazilərinin bir-birinin ardınca işğal şəraitində Azərbaycan beynəlxalq birliyin üzvü olan dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara müraciət edərək Ermənistanın təcavüzkarlığının dayandırılması işində onlardan yardım istədiyi bir zamanda Türkiyə də öz növbəsində ABŞ-a, Rusiyaya, BMT Təhlükəsizlik Şurasının digər üzvlərinə müraciət edərək, onları Ermənistanın hücumunu dayandırmağa, ermənilər tərəfindən Azərbaycan ərazisinin işğalına mane olmaq üçün tədbirlər görməyə çağırırdı. Eyni zamanda, özünün hərbi hava qüvvələrini döyüş vəziyyətinə gətirdi. Ermənistanla sərhəddə uçuşlar edilməsinə başlandı, həmçinin zirehli tank korpusu göndərildi. Ermənistanla uçuş və Ermənistandan uçuş bütün təyyarələr üçün sərhədlərini bağladığını, həmçinin ərazisindən Ermənistanla humanitar yardım aparılmasına icazə verməyəcəyini bildirdi. Bu bəyanatından sonra, “Türkiyənin artıq qonşuları arasında münasibətdə bitərəflikdən uzaqlaşdığı” haqda ittihamlar irəli sürülməyə başlandı. Lakin deyilənlərə baxmayaraq, Türkiyə sərhədlərini açmadı [3, s.96]. Göstərilən

digər səbəb, ondan ibarətdir ki, Türkiyədə dönəmin Baş Naziri Süleyman Dəmirəlin 24 dekabr 1991-ci ildə Ermənistanın müstəqilliyinin tanınması haqqında Levon Ter-Petrosyana göndərdiyi məktubda yer alan “ərazi bütövlüyünə hörmət və sərhədlərin dəyişdirilməməsi prinsipinə sadıq qalmaq” məsələsi gerçəkləşmədiyi üçün Türkiyə Ermənistanla diplomatik münasibətlər qurmadı [17, s.237]. Burada bir məsələni də qeyd etmək istədik. Türkiyəli diplomat Ömer Engin Lütem yazır ki, Ermənistanın müstəqilliyinin ilk illərində prezidenti olmuş Levon Ter-Petrosyan öz hakimiyyətinin ilk illərində Türkiyə ilə normal münasibətlər qurmağa cəhd göstərmiş, hətta 1993-cü ildə sərhədlərin bağlanması rəğmən Turqut Özalın dəfn mərasimində iştirak üçün Türkiyəyə gəlmişdi. İlk baxışdan xoşniyyətli görünə biləcək bu siyasətin əsil məqsədi isə, Türkiyənin Azərbaycanı dəstəkləməsinin qarşısını almaq niyyəti idi [17, s.240]. Türkiyəli diplomatın bu sözlərini təsdiq edən Fiona Hill, Kamal Kirişci, Andrew Mofatt kimi bir sıra araşdırmaçılar həmçinin qeyd edirlər ki, L.Ter-Petrosyanın *məqsədindən asılı olmayaraq* (qeyd müəlliflərə aiddir) məhz elə Türkiyə ilə normal münasibətlər qurmaq “cəhdi” Ermənistandakı millətçilər tərəfindən müsbət qarşılanmamış və nəticə etibarilə onun istefasının səbəblərindən biri olmuşdur [23].

Sonrakı dövrlərdə iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşdırılması məqsədilə bir sıra cəhdlər edilsə də münasibətlərdə müsbət dəyişikliklər baş vermədi. Xüsusilə, 2009-cu ildə böyük dövlətlərin iştirakı ilə imzalanmış Sürix protokolları iki dövlət arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasını və sərhədlərin açılmasını hüquqi müstəviyə daşısa da, gözlənilən nəticələr əldə edilmədi. Bu uğursuzluğun əsas səbəblərindən biri hər iki ölkə ictimaiyyətinin, həmçinin elmi-siyasi elitesinin paradigma dəyişikliyinə hazır olmaması idi [15, s.909]. Bu dövrdə həm Türkiyədə, həm də Ermənistanda prosesə yanaşmada kəskin daxili qütbləşmə müşahidə olunurdu. Türkiyə elmi-siyasi elitesində prosesi dəstəkləyənlər bunu Qərblə əlaqələrin güclənməsi və regional liderlik üçün bir fürsət kimi qiymətləndirir, qeyd edirdilər ki, protokollar təkcə İrəvanla münasibətləri tənzimləmir, həm də onu Türkiyənin iqtisadi və siyasi nüfuz dairəsinə daxil etmək potensialı daşıyır. Kürşad Zorlu, Kamer Kasım kimi digər fikir sahibləri isə, Azərbaycan torpaqlarının işğalı fonunda razılaşmanı “strateji xəta” hesab edirdilər. Məsələn, Kamer Kasım haqlı olaraq vurğulayırdı ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasətində heç bir geri addım atılmadığı şəraitdə sərhədlərin açılması Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı qarşılıqlı etimad mühitini sarsıdır, Ankaranın geosiyasi mövqelərini zəiflədər. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində gərginliyin yaranması və iki ölkənin siyasətindəki fikir ayrılıqları isə Ermənistanın əlini xeyli gücləndirər. Davam edən hərbi işğala diplomatiya yolu ilə son qoymaq onsuz da çox çətindir. Ermənistan yeni təsir gücü əldə edərsə, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli daha da çətinləşəcək [14, s.98]. Analoji olaraq, Ermənistan tərəfində dominant olan radikal-ideoloji xətt nümayəndələri də normallaşmanı milli kimliyə xəyanət kimi qiymətləndirirdilər. Məsələn, erməni tədqiqatçı A.Mersopyan bu yanaşmanı radikal şəkildə ifadə edərək qeyd edirdi ki, “nə qədər ki, ermənilər yaşayırlar, hətta bir nəfər də olsa sağ erməni qalarsa, erməni məsələsi aktual olacaq... amma son zamanlar nədənsə Erməni – Türkiyə danışıqları fonunda bu məsələ unudulur... əgər Ermənistan bu gün Türkiyəyə münasibətdə məntiqli, düşünülmüş siyasət yeritməzsə, sabah yeni 1 soyqırım abidəsi ucaltmağa ehtiyac ola bilər. Belə ki, türklər bu gün də 100 il əvvəl olduğu qədər təhlükəlidirlər” [7, s.127]. Bu yanaşma sübut edir ki, Türkiyə əleyhinə tarixi iddialarından imtina etməyi qətiyyənlə düşünməyən Ermənistan elitesi, eyni zamanda həm də Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqlarının işğalına əsaslanan status-kvonunun qorunub saxlanmasını milli təhlükəsizliyin yeganə qarantı hesab edirdi. Bununla belə, erməni analitik mühitində problemin geosiyasi reallıqlarını daha pragmatik qiymətləndirən fərqli baxış bucaqları da mövcud idi. Məsələn, Yerevan Erməni Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru Riçard Giragosyan məsələyə daha rəşional prizmadan yanaşaraq yazırdı ki, “... Türkiyə üçün Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılmasının çətinliyi onun uzunmüddətli müttəfiqi olan Azərbaycanın reaksiyasından qaynaqlanır... Əgər bu çətinliklərdən xilas ola bilsə, həm Türkiyənin, həm də Ermənistanın fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq üçün real şansının olduğu görünür... əks halda bu iki ölkə keçmişin girovluğunda qalmaq təhlükəsi ilə üzləşir” [25, s.4]. Bu təzadlı yanaşmaların qarşılıqlı və müqayisəli təhlili göstərir ki, 2009-cu il prosesində hər iki dövlətin daxili siyasəti iradəsi radikal imkanlar sərhəddini aşma bilmədi. Hər iki tərəfdə qeyd edilən “Azərbaycan amili” Türkiyənin xarici siyasətində sadəcə emosional bir qardaşlıq prioriteti deyil, bölgədə ədalətli sülhün bərqərar olması üçün strateji zərurət idi. Nəticə etibarilə, Ermənistanın həm işğalçılıq siyasətini davam etdirmək,

həm də Türkiyə ilə sərhədləri açmaq istəyi geosiyasi cəhətdən absurd yanaşma tərzidir və məhz bu destruktiv təzad Sürix protokollarını real nəticəsi olmayan ölü bir diplomatik təşəbbüsə çevirdi.

II Qarabağ müharibəsi və müharibədən sonrakı dövrdəki münasibətlər altmərhləsi. Yeni geosiyasi reallıqlar yaratmış və münasibətlərin dönüş nöqtəsi hesab edilən bu mərhələ haqqında sonrakı yarımbaşlıqda məlumat veriləcəkdir. Burada isə, yeri gəlmişkən II Qarabağ müharibəsi, və ya başqa adı ilə Azərbaycanın Vətən müharibəsi haqqında bir neçə məqamı bir daha xüsusi olaraq diqqətə çatdırmaqla kifayətlənmək istərdik: 1). II Qarabağ müharibəsi mahiyyəti etibarlı ilə Azərbaycan tərəfdən ədalətli müharibə idi; 2). Azərbaycan həm müharibədən əvvəl, həm də müharibə dövründə beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun davranmışdır; 3). Müharibənin ilk günlərdən Azərbaycanın ortaya qoyduğu şərtlərə uyğun olaraq Ermənistanın işğal altında qalan torpaqları boşaldacağına dair öhdəlik götürməsindən dərhal sonra hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Başqa sözlə, Azərbaycan növbəti dəfə verdiyi sözə əməl etdi; 4). Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan Ermənistanın və bölgədə maraqlı digər dövlətlərin qeyri-konstruktiv mövqelərinə baxmayaraq işğalın və müharibənin nəticələrini aradan qaldırmaqla məşğuldur [4, s.19].

Bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, ümumilikdə Türkiyə-Ermənistan münasibətlərini mahiyyəti baxımından aşağıdakı kimi xarakterizə etmək mümkündür: Osmanlı dövründə “təbəə-dövlət” xarakterli münasibətlər; Cümhuriyyət dövründə isə dövlətlərarası və beynəlxalq hüquq müstəvisində olan münasibətlər mövcud olmuşdur. Araşdırmaçıların böyük əksəriyyəti Cümhuriyyət dövründəki bir çox siyasi problemlərin kökünün Osmanlı mərhələsindəki, xüsusilə də XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərindəki münasibətlərdən qaynaqlandığı qənaətinə gəlirlər. Ermənistanın 1915-ci il “soyqırım” iddiası və bu məsələnin Ermənistanın xarici siyasətində prioritet təşkil etməsi, XX əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərindən isə iki dövlət arasındakı münasibətlərdə bir də Azərbaycan amilinin mühüm təsir vasitəsi kimi ortaya çıxması, II Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Zəngəzur dəhlizi məsələsi və s. münasibətlərin normallaşması prosesinə maneə yaradan, həmçinin iki ölkə arasındakı etimadsızlığın əsasını təşkil edən ən böyük əngəllər olaraq hesab edilməkdədir [1, s.421; 5; 21]. Tərəfimizdən bir daha vurğulamağı lazım bilir ki, münasibətlərdəki “problemlərin” səbəbini daha dərinlərdə axtarmaq hadisələri daha düzgün dərk etmək baxımından doğru olacaqdır.

II Qarabağ müharibəsindən sonra Türkiyə - Ermənistan münasibətlərinə baxış və ya “idarə olunan kaos” strategiyası. Qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyə - Ermənistan münasibətləri həmçinin dünya siyasətində böyük güclərin regiondakı maraqlarının kəsişdiyi nöqtədir. 44 günlük müharibə ərəfəsində, dövründə və sonrasında Ermənistanın Qərblə yaxınlaşma cəhdləri, həmçinin Türkiyənin NATO üzvü olması bu münasibətləri global güc balansının bir parçasına çevirir. Böyük güclərin maraqlarının heç də hər zaman üst-üstə düşməməsini nəzərə alarsaq, onların heç də Türkiyə-Ermənistan münasibətlərində vəziyyətin ədalətli həllinə nail olmaq niyyətində olmadıqlarını, mövcud vəziyyətin “idarə olunan kaos” səviyyəsində saxlanmaqdan uzağa getməyəcəyini deməyimiz üçün kifayət qədər əsasımızın olduğunu düşünürük. Belə ki, bu güclər üçün Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin tam həll olunması (sərhədlərin tam açılması, tam diplomatik münasibətlərin qurulması vs.) onların bölgədəki “vasitəçi” rolunu, “xilaskar” imicini heçə endirə bilər; Türkiyənin regiondakı gücü maksimuma çatır, Ermənistanın isə Qərbdən asılılığı azala bilər. Münasibətlər gərgin qaldıqca isə, həm Türkiyə, həm də (və xüsusilə) Ermənistan daim kənar dəstək axtarışında olacaq ki, bu da böyük güclərə “regionun qapısını hər zaman açıq saxlamaq” imkanı vermiş olacaq. Bütün deyilənləri ümumiləşdirsək, böyük güclər görə “problem” həll edilmək üçün deyil, idarə etmək və siyasi dividend qazanmaq üçün mövcud olmalıdır. Bu mənada, Türkiyə-Ermənistan münasibətləri özündə həm tarixi yaddaş, həm sərhəd məsələsi, həm də üçüncü tərəflərin maraqlarını cəmləməsi baxımından ideal bir “problem”dir.

II Qarabağ müharibəsindən sonra Türkiyə - Ermənistan münasibətlərində baş vermiş dəyişikliklər. Postmüharibə dövründə yaranmış yeni regional şərait mühitində Türkiyə və Ermənistan arasında dialoq prosesi başlandı. Bu altmərhlə post-status-kvo və nəqliyyat diplomatiyası dövrü də adlandırılır. Belə ki, hədəf olaraq Zəngəzur dəhlizinin, digər regional kommunikasiyaların açılması, “3+3” formatında əməkdaşlıq və s. məsələlər əsas prioritetlər hesab olunurlar [1, s.421]. Postmüharibə dövründə iki dövlət arasında cərəyan edən hadisələri xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirsək aşağıdakı mənzərə yaranır:

2021-ci il - Türkiyədən xüsusi və səlahiyyətli səfir Serdar Kılıç, Ermənistandan Milli Məclisinin vitse-spikeri Ruben Rubinyandan ibarət Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşma üzrə xüsusi nümayəndələri müəyyənləşdirildilər.

2022-ci ilin əvvəllərində ilk toplantısı keçirilən bu görüşlərdə ilk olaraq diqqət qarşılıqlı etimadın yaradılmasına və texniki məsələlərin həllinə yönəlsə də, sonrakı müzakirələrdə sərhəd keçidləri, nəqliyyat marşrutları və iqtisadi əməkdaşlıq kimi konkret addımlar ön plana çıxarıldı. 2022-ci ilin fevral ayında FlyOne Armenia aviaşirkəti və Türk Hava Yolları tərəfindən Yerevan-İstanbul birbaşa uçuşlarının keçirilməsinə başlandı. Razılaşmalar nəticəsində həmçinin, 1 yanvar 2023-cü ildən hava yolu ilə birbaşa kargo daşımaları bərpa edildi və sərhədin üçüncü ölkə vətəndaşları və diplomatik pasport sahibləri üçün açılması qərara alındı. Ermənistanda türk istifadəçilərinin hökumət saytları istisna olmaqla digər resurslara giriş məhdudiyyəti aradan qaldırıldı [16; 19].

2023-cü ilin fevral ayında Qəhrəmanmaraşda baş verən zəlzələdən sonra quru sərhəd qapıları humanitar yardım daşınması məqsədilə müvəqqəti açıldı. Burada qeyd edək ki, bu sərhəd qapısı bir də 21-23 mart 2025-ci il tarixlərində Ermənistandan Suriyaya göndərilən humanitar yardımların çatdırılması məqsədilə Türkiyənin icazəsi ilə 10 günlük müddət üçün açılmışdı [16].

2024-cü il sentyabr ayının 24-də Nyu-Yorkda Ermənistanın Baş naziri N.Paşinyan və Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan heç bir şərt qoymadan normallaşmanı davam etdirməyə hazır olduqlarını təsdiqlədilər [11].

2025-ci il sentyabr ayının 12-də İrəvanda keçirilən görüşdə xüsusi nümayəndələr sərhəd keçidləri ilə bağlı barışıq prosesini sürətləndirmək barədə, həmçinin texniki əməkdaşlıq çərçivəsində Qars-Gümrü dəmir yolu xəttinin və elektrik birləşdiricisinin bərpası ilə bağlı lazımı işləri görməklə bağlı qərara gəldilər; Ani körpüsünün bərpası və akademik mübadilə kimi məsələləri də müzakirə etdilər; normallaşma prosesini qeyd-şərtsiz davam etdirmək öhdəliklərini bir daha təkrarladılar və s. Bunlardan əlavə, 2026-cı ilin yayından etibarən müxtəlif istiqamətlərə uçuşlara başlanmasına imkan yaratmaq, iki ölkə arasında hava yollarının və uçuşların sayını artırmaq üçün lazımı işlərin görülməsi ilə bağlı razılıq əldə edilib; və nəhayət, bu prosesi qeyd-şərtsiz davam etdirmək öhdəliklərini bir daha təsdiq ediblər [8; 19]. Türkiyə ilə Ermənistan Xarici işlər nazirlikləri öz tərəflərindən 29 dekabr 2025-ci ildə ortaq bəyanatla 1 yanvar 2026-cı ildən etibarən hər iki ölkənin diplomatik, xidməti və xüsusi pasport sahiblərinin pulsuz elektron viza əldə edə biləcəyini bildiriblər. Bu addım diplomatik münasibətlərin normallaşdırılması söylərinin real nəticəsi olaraq dəyərləndirilir [18].

2026-cı il aprel ayının 28-də Qarsda Gümrü-Qars dəmir yolu xəttinin bərpası və istifadəyə verilməsi üzrə iki ölkənin birgə işçi qrupunun iclası keçirilib. May ayının 4-də N.Paşinyan tarixi Ani körpüsünün birgə yenidən qurulması ilə bağlı Ermənistan-Türkiyə protokolunun imzalandığını elan edib. May ayının 13-də Türkiyə və Ermənistan arasında birbaşa ticarət əlaqələrinin bərpası prosesinin başa çatdırıldığı elan edilib. Bundan sonra Türkiyə və Ermənistan ixrac etdiyi məhsullarla bağlı sənədlərdə bir-birlərini son təyinat ölkəsi kimi göstərəcəkləri ilə bağlı qərar qəbul ediblər [12]. May ayının 21-də öncə iki dövlətin sərhəd xəttində, daha sonra İrəvan Su komitəsində Arpaçay və Araz çaylarının birgə istifadəsi üzrə Ermənistan-Türkiyə komissiyasının ilk birgə iclası keçirilib [9].

Ümumilikdə, postmüharibə dövründə Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması istiqamətində atılan addımlar Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasından birbaşa asılıdır, Türkiyə bu məsələdə Azərbaycanın maraqlarını özünün “qırmızı xətti” hesab edir.

Xüsusi nümayəndələr arasındakı görüşlərlə bağlı fikrimizcə diqqətəlayiq məqamlardan biri də odur ki, 2022-ci ildə keçirilən ilk dörd görüş Moskvada (14 yanvar) və Vyanada (24 fevral, 3 may, 1 iyul) gerçəkləşdirilmişdi. Lakin sonra Türkiyə və Azərbaycan Ermənistanla danışıqlar prosesini sürətləndirmək, üçüncü dövlətlərin geostrateji maraqlarının təsirini azaltmaq və qarşılıqlı etimad mühiti yaratmaq məqsədilə görüşlərin tərəflər arasında birbaşa dialoqla, vasitəçilər olmadan aparılmasını qərara aldılar. Nəticədə, Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sonrakı görüşlər 30 iyul 2024-cü ildə Əlican (Türkiyə) – Marqara (Ermənistan) sərhəd qapısında, 12 sentyabr 2025-ci ildə Yerevanda və s. keçirilmişdir. Bu keçid, sadəcə texniki bir məkan dəyişikliyi deyil, regional diplomatiyada fundamental bir

paradiqma qırılması idi*. Başqa sözlə, görüşlərin paytaxtlara daşınması Türkiyə və Azərbaycanın bölgədə kənar aktorların “vasitəçilik inhisarını” qırmaq iradəsinin rəsmi təzahürüdür.

II Qarabağ müharibəsindən sonra baş vermiş dəyişikliklərdən danışarkən, hər iki dövlətin müharibəyə qədərki və sonrakı dövr xarici siyasətində özünü göstərən fərqlərdən də bəhs edilməsinin doğru olacağını düşünürük. 2020-ci il müharibəsində ağır məğlubiyyətdən sonra Ermənistanın rəsmi dairələrinin xarici siyasət kursunda daha pragmatik yanaşmalar özünü göstərməyə başlamışdır. Məsələn, 2022-ci ildə Ermənistanın rəsmi nümayəndələri Türkiyə ilə münasibətlərin tənzimlənməsində onilliklər boyu irəli sürülən qondarma “soyqırım”ın tanınması iddialarını ilkin şərt kimi irəli sürməkdən geri çəkildilər, prosesin sərhədlərin açılması, sərəfyanı ticarət kimi praktik maraqlara yönəldiyini təsdiqlədilər. Bu addım rəsmi Ermənistanın xarici siyasətdə qarşıdurma siyasətindən strateji güzəştə və realizmə doğru keçidinin göstəricisidir. Erməni diasporunun radikal etirazlarına və daxili müxalifətin bu normallaşma prosesindən hökumətin legitimliyini zəiflətmək məqsədilə istifadə cəhdlərinə rəğmən N.Paşinyan hökuməti dövlətin varlığının qorunub saxlanması baxımından bu siyasəti davam etdirmək iradəsinə nümayiş etdirir [24, s.6-7].

Türkiyənin Ermənistan siyasətində II Qarabağ müharibəsindən əvvəl və sonra müşahidə olunan əsas dəyişikliyin fundamental hədəflərin dəyişməsi deyil, regional status-kvonun transformasiyası nəticəsində Ankaranın diplomatik təsirinin güclənməsi olduğu görünür. Müharibədən əvvəl Türkiyə rəsmi İrəvan qarşısında Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsini əsas ilkin şərt kimi irəli sürərək blokada siyasəti yürüdükdüsay, postmünaqişə dövründə bu şərt təbii olaraq ortadan qalxmış oldu. Yeni reallıqlar şəraitində Türkiyə prosesin “passiv” şərt qoyan tərəfindən regionun strateji arxitekturasını diktə edən aktiv aktora çevrilmişdir. Türkiyənin hazırki normallaşma strategiyası, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanla tam sinxronlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir, Ermənistanın qarşısında Azərbaycanla sülh müqaviləsinin imzalanması, həmçinin regional kommunikasiyaların açılması kimi pragmatik öhdəliklər qoyulur. Bu isə Türkiyənin xarici siyasətində “müdafiə xarakterli sərtləşmə” modelindən “regional integrasiyaya yönəlmiş strateji rəhbərlik” modelinə keçidi nümayiş etdirir.

Nəticə. Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin tarixi təkamülünün araşdırılmasına həsr edilmiş mövcud ədəbiyyatın böyük bir qisminə tarixi miras və kollektiv yaddaş normallaşma prosesində əsas maneə kimi qeyd edilir. Lakin tərəfimizdən aparılan analitik təhlil göstərir ki, gərginliyin səbəbi heç də erməni cəmiyyətinə məqsədli şəkildə aşılarmış qondarma “tarixi travma” amili ilə deyil, daha geniş bir amillə - regional və qlobal güclərin Cənubi Qafqazdakı maraqlarının toqquşması ilə - birbaşa bağlıdır [16]. Ermənistanın uzun illər ərzində xarici aktorların bölgədəki maraqlarını təmin edən bir forpost və ya plasdarm rolunda çıxış etməsi problemin geosiyasi mahiyyətini şərtləndirən fundamental amil olmuşdur. Bununla belə, araşdırmalar bir faktı da aydın şəkildə göstərir ki, münasibətlərdəki problemlərə rəğmən, tərəflər arasında əməli nəticə əldə edilməsi üçün də kifayət qədər güclü və müsbət tarixi yaddaş zəmini mövcuddur. II Qarabağ müharibəsindən sonra regionda yaranmış yeni reallıqlar, burada kənar qüvvələrin təsir imkanlarını zəiflədərək birbaşa regional aktorların iradəsinə əsaslanan yeni təhlükəsizlik arxitekturasını formalaşdırmışdır. Bu kontekstdə Türkiyə ilə münasibətlərin normallaşdırılması artıq Ermənistan üçün emosional iddialardan imtina edərək rəasional dövlət maraqlarına qayıtmaq zərurətini yaratmışdır. Günümüzün reallıqları Ermənistanın illərdir davam edən iqtisadi təcridədən və kommunikasiya blokadasından xilas olmaq, həmçinin ola biləcək daha böyük itkilərin qarşısını almaq üçün yeni xarici siyasət strategiyası yürütməsini diktə edir. Məhz bu pragmatik ehtiyaclar və postmünaqişə dövrünün yaratdığı regional konyunktura iki dövlət arasındakı normallaşma prosesi üçün real

* Burada diqqətə çatdırmaq istərdik ki, əslində, beynəlxalq aktorların (xüsusilə ABŞ və Rusiyanın) Cənubi Qafqazda sülh əldə olunmasında deyil, “uzun sürən münaqişələr” yaratmaqla burada öz iştiraklarını qanuniləşdirmək marağında olduqları elmi mühtidə əvvəlki dövrlərdə də proqnozlaşdırılırdı. Bu yanaşmanı hələ 2020-ci ilin iyul ayında Türkiyədə elmi araşdırma məqsədilə keçirilən bir sorğuya verilən cavabdan da görmək mümkündür: “...vasitəçilik edən böyük güclər regional reallıqları nəzərə almır və münaqişələrin uzanmasında maraqlıdırlar. Problem yalnız Azərbaycan və Ermənistan (eyni zamanda Türkiyə və Ermənistan) arasında, kənar müdaxilə olmadan, birbaşa iki tərəfin masa arxasına əyləşməsi ilə həll edilməlidir. Əgər bir vasitəçi olacaqsay, onun missiyası tərəfləri sadəcə bir araya gətirməkdən ibarət olmalı, müzakirələrə müdaxilə edilməməlidir” [10, s.178]. Bu gün regional nizamın gəldiyi nəticə - xüsusi nümayəndələrin rəsmi görüşlərinin üçüncü dövlətlərin ərazisində keçirilməməsi, həmçinin Azərbaycan-Ermənistan delimitasiya komissiyalarının birbaşa şərti sərhəddə, heç bir kənar vasitəçi olmadan görüşməsi - bu elmi tezislərin regional diplomatiyanın əsas doktrinasına çevrildiyini sübut edir.

perspektivlər yaratmaqla bərabər, bütövlükdə Cənubi Qafqazın dayanıqlı sabitliyi və gələcək integrasiyası üçün də fundamental zəmin vəd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli Ə. Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsində qələbəsindən sonra Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinə baxış // 6. International Congress on Khazar Scientific Research And Innovation, February 1-3, 2026. Turkestan, Kazakhstan. Proceeding Book. ISBN: 979-8-89695-343-2. By Liberty Academic Publishers, New York, USA, s.421.
2. Mustafa Nazim, Qurbanov Araz, Əlili Elşad. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, SAM, 2018, 269 s.
3. Ruıntən S.F. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, Adiloğlu, 2005, 236 s.
4. Sevinc Ruıntən. Azərbaycanın dünya əhəmiyyətli müharibəsi: II Qarabağ savaşı (27 sentyabr – 10 noyabr 2020) // International Scientific Journal “Global Science and Innovations 2022: Central Asia”. Astana, Kazakhstan, №4(18), December 2022, s.17-20.
5. Sevinc Ruıntən. Ermənistanın Milli təhlükəsizlik strategiyası sənədində Azərbaycana və Türkiyəyə münasibəti haqqında // Tarix və onun problemləri, 2018, №4, s.95-103.
6. Sevinc Ruıntən. Yeni dünya düzəni şəraitində Türkiyə Cümhuriyyəti – Ermənistan münasibətlərinə baxış // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2015, №3, s.37-43.
7. Sevinc Ruıntən, Cavid Əlisgəndərli. Ermənistan ictimaiyyəti Türkiyə - Ermənistan münasibətlərinin normallaşması haqqında (sosial sorğu nəticələrinə əsasən) // Tarix və onun problemləri, 2013, №1, s.122-132.
8. No: 186, 12 Eylül 2025, Türkiye – Ermenistan Normallaşma Süreci Özel Temsilcilerinin Altıncı Toplantısı Hk. / Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. - https://www.mfa.gov.tr/no_-186_-turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-altinci-toplantisi-hk.tr.mfa [21.05.2026].
9. Aras Nehri ile İlgili Ermenistan-Türkiye görüşmesi yapıldı // Modern.az, 21 Mayıs 2026. - <https://modern.az/tr/qerbi-azerbaycan/604980/aras-nehri-ile-ilgili-ermenistan-turkiye-gorusmesi-yapildi/> [21.05.2026].
10. Büşra Ögütçü, Muzaffer Ercan Yılmaz. Dağlık Karabağ Sorununda Uluslararası Arabuluculuk // Giresun Üniversitesi İİBF Dergisi, 2021, 7(1), s.162-191.
11. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ı kabul etdi / Anadolu Ajansı, 24 Eylül 2024. - <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-ermenistan-basbakani-pasinyani-kabul-etti/3340425> [21.05.2026].
12. Ermenistan, Türkiye ile doğrudan ticaretin başlatılmasına dair bürokratik hazırlıkların tamamlanmasından memnun / Anadolu Ayansı, 13 Mayıs 2026. - <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ermenistan-turkiye-ile-dogrudan-ticaretin-baslatilmasina-dair-burokratik-hazirliklarin-tamamlanmasindan-memnun/3936032> [21.05.2026].
13. Hayrettin Şahin. Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar // ERUİFD, 2014/2, Sayı: 19, s.81-99
14. Kamer Kasım. Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Protokollere Giden Sürec ve Sonrası // Ermeni Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2011, Cilt: Sayı: 37-38, s.83-99.- <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/124453/turkiye-ermenistan-iliskileri-protokollere-giden-surec-ve-sonrasi> [21.05.2026].
15. Kemale Ruıntan. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi. İran bu konuda ne düşünüyor / 1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu. 2-4 Mayıs 2012. Erzurum/Türkiye. Atatürk Üniversitesi, 2014, s.905-916
16. N.Murat Ersavcı. Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci: Fırsatlar, Engeller ve Yol Haritası // Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), 29.05.2025. - <https://tepav.org.tr/tr/blog/s/7594> [21.05.2026].
17. Ömer Engin Lütem. Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu // Ermeni Araştırmaları, 2015, Sayı: 50, s.231-373. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/639201> [21.05.2026].

18. Türkiye ile Ermenistan Arasında Karşılıklı Vize Kolaylığı Sağlandı / Stratejik Düşünce Enstitüsü, 30 Aralık 2025. - <https://www.sde.org.tr/haber/turkiye-ile-ermenistan-arasinda-karsilikli-vize-kolayligi-saglandi-haberi-62243> [21.05.2026].
19. Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri - <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [21.05.2026].
20. Özcan Mert. Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler // Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Yıl: 2023, Sayı: 3, s.143-173. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9935> [21.05.2026].
21. Гусейнова А. Международная реакция на победоносную Карабахскую войну // Tarix və onun problemləri, 2021 №3(94), с.99-107.
22. Осипян Б.А. Национальная Конституция армян Османской империи от 17 марта 1863 года как попытка восстановления армянской государственности // Лоббирование в законодательстве, 2024, Т.3, №1, с.22-30. - <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnaya-konstitutsiya-armyan-osmanskoy-imperii-ot-17-marta-1863-goda-kak-popytka-vosstanovleniya-armyanskoy-gosudarstvennosti> [21.05.2026].
23. Fiona Hill, Kemal Kirişçi, and Andrew Moffatt. Armenia and Turkey: From normalization to reconciliation // Turkish Policy Quarterly, February 24, 2015, T.13. N4. P.127-138. - <https://www.brookings.edu/articles/armenia-and-turkey-from-normalization-to-reconciliation/> [21.05.2026].
24. Hendri Marwan, Anggun Dwi Panorama, Nala Nourma Nastiti. The Reasons Behind Armenia's Normalization of Diplomatic Relations with Turkey (2020–2024) / Proceeding International Conference On Sustainable Environment And Innovation (ICOSEI), Vol. 1, №1, 2025. <https://doi.org/10.53675/icosei.v1i1.1522>
25. Richard Giragosian. Turkish-Armenian Normalization and “Great Power Politics”, 4 p.- https://ge.boell.org/sites/default/files/2019-11/Great_Power_Politics-Giragosian.pdf [21.05.2026].

СЕВИНДЖ РУИНТАН

Доцент Бакинского государственного университета

АСКЕР МАММАДЛИ

магистрант Бакинского государственного университета

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ТУРЕЦКО-АРМЯНСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ: АНАЛИТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

Победа Азербайджана во Второй Карабахской войне в буквальном смысле стала одним из беспрецедентных событий в современной системе международных отношений. Суть данного вопроса не должна ограничиваться лишь возвращением утраченных земель. Этой победой Азербайджан, вопреки всем трудностям затяжного геополитического конфликта, сумел обеспечить свои национальные интересы в регионе, где сталкиваются интересы определяющих мировую политику крупных держав, вписав собственную летопись победы в сегодняшние страницы мировой истории. Данное событие повлекло за собой новые реалии, способные существенно повлиять на баланс сил не только в региональном, но и в глобальном масштабе. В научных исследованиях предпринимаются попытки осветить эти вопросы, их первопричины и новые геополитические реалии в регионе с различных ракурсов. Настоящая статья, не являющаяся исключением в данном контексте, анализирует динамику развития и будущие перспективы турецко-армянских отношений на фоне этих новых геополитических реалий.

На основе сравнительного анализа научной политической литературы и официальных документов в статье исследуется историческая эволюция и динамика развития отношений между сторонами, начиная с их первых исторических контактов в XI веке и вплоть до современности. В результате исследования сделан вывод о том, что позиция Турции в отношении агрессии Армении против Азербайджана и оккупации его земель с конца 1980-х годов была «всего лишь одним» из проявлений напряженности, существующей в двусторонних отношениях. Причины,

препятствующие устранению или, по крайней мере, снижению этой напряженности, на самом деле не связаны исключительно с надуманной «исторической травмой», целенаправленно введенной в армянскую коллективную память. Для глубокого понимания сути проблемы к ней необходимо подходить с более широкого ракурса. При таком подходе становится очевидным, что характер этих отношений можно оценить более объективно только в контексте столкновения региональных и глобальных интересов. Исследования показывают, что, несмотря на существующие проблемы, между сторонами имеется достаточно прочный и позитивный фундамент исторической памяти для достижения практических результатов. И именно этот фундамент сулит реальные перспективы для процесса нормализации в новых условиях, сложившихся после Второй Карабахской войны.

Ключевые слова: турецко-армянские отношения, верноподданные ("tebaa-i sadıka"), события 1915 года, Вторая Карабахская война, нормализация через специальных представителей.

SEVINJ RUINTAN

Associate professor of Baku State University

ASGAR MAMMADLI

graduate student of Baku State University

THE HISTORICAL EVOLUTION OF TÜRKİYE-ARMENIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE SECOND KARABAKH WAR: AN ANALYTICAL PERSPECTIVE

The victory of Azerbaijan in the Second Karabakh War has, in the true sense of the word, been one of the most significant events in the modern system of international relations. Thus, the essence of the issue should not be limited solely to the return of the occupied territories. This victory has also brought about realities that may significantly affect the balance of power not only in one region but also on a global scale. In academic research, attempts are being made to shed light on these issues from different perspectives. In this regard, the present article analyzes the development dynamics and future prospects of Türkiye–Armenia relations in the context of these new geopolitical realities. Based on scholarly literature and official documents, the article comparatively examines the historical evolution of relations between the two states, from their earliest contacts dating back to the 11th century to the present day. The article also analyzes, based on scholarly-political literature and official documents, the historical evolution of relations between the two sides from their earliest contacts beginning in the 11th century to the present day in a comparative manner. In conclusion, it is argued that since the late 1980s, Armenia's aggression against Azerbaijan and its occupation of Azerbaijani territories has been only one of the factors of tension in Türkiye–Armenia relations. The reasons hindering the resolution, or at least the reduction, of this tension are not in fact solely related to the so-called fabricated "historical trauma" deliberately implanted in Armenian collective memory. To properly understand the essence of the problem, it should be approached from a broader perspective. From this perspective, it becomes clear that relations between the two states can be more accurately assessed in the context of the clash of regional and global interests. Research also shows that despite existing problems in relations, there is also a sufficiently strong and positive historical foundation for achieving practical results between the parties. It is precisely this foundation that offers real prospects for normalization in the new conditions that emerged after the Second Karabakh War.

Keywords: Türkiye-Armenian relations, "tebaa-i sadıka" (loyal subjects), Events of 1915, Second Karabakh War, normalization process through special representatives.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 may 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 may 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Fəridə Allahverdiyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.